

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

2018

TIMARAKA: 70

NKARHI: Tiawara ti2

Papila leri ri na tipheji ta 10.

PHEJI YA SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:
XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso (30)
XIYENGE XA B: Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima (10)
XIYENGE XA C: Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi (30)
2. Hlaya switsundzuxo HINKWASWO hi vukheta.
3. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
4. Sungula XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
5. Nkhwatihata emakumu ka XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA.
6. Nombora tinhlamulo ta wena ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona eka papila ra swivutiso.
7. Tlula ntila endzhaku ka nhlamulo YIN'WANA na YIN'WANA.
8. Landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo na mavumbelo ya swivulwa.
9. Ndzinganyeto wa maavelo ya nkarhi:
XIYENGE XA A: Timinete ta 50
XIYENGE XA B: Timinete ta 30
XIYENGE XA C: Timinete ta 40
10. Tsala swi saseka no vonaka.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya XITSHURIWA xa A, u languta na xa B kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka swona.

XITSHURIWA XA A**KASI A VA KU SWI TA HELELA KWIHI?**

1	Un'wana na un'wana emugangeni wa Hlamalani a a nga twisisi leswi humeelaka evuton'wini bya Khomani Hohloza, mativula ya tatana Xikero na manana Ntsakisi Hohloza. Phela Khomani a nga kalangi a phendla ku ya kwihi swa tibuku kambe mali a yi ku papa eka yena. Himpfhuka a chuveka rihlampfu exikolweni xa Tikarhateni loko nhloko ya xikolo, tatana Malehisi a lavile ku n'wi xupula hikokwalaho ka leswi a a tihandlekile un'wana wa mudyondzikulobye xandla ku ri hava xivangelo. Rirhandzu ro tlhelela exikolweni a ra ha vangi kona eka Khomani, leswi endleke leswaku a famba a lava ntirho leswaku a ta hlayisa ndyangu wa ka vona.	5
2	Ntirho u wu kumile eWitbank hambileswi a wo va ntirhovito hikuva a a fanele a paka masaka efemeni ya malahla. Tanihileswi un'wana na un'wana loyi a tirhaka a vaka na xikongomelo xo handzela ndyangu wa yena, na yena swi vile tano. U swi kotile ku hlayisa ndyangu wa ka vona kufikela laha a nga vona swi fanerile leswaku a kumela vatswari va yena munhu wo va kela mati. A swi tekangi nkarhi Khomani a nga nghenisangi xiluva xa yena Khanyisa Mkhombo eka Hohloza, laha hi ku famba ka nkarhi va katekisiweke hi tinhloko timbirhi.	10 15
3	Vatswari va Khomani na vaakelani a va swi tiva kahle leswaku Khomani u tirha kwihi na leswaku u tirha ntirho muni. Loko ku va na ku cinca hi ku hatlisa ekaya a va tsaka va nga tsakisisi kambe a va ehleketa leswaku Khomani u tiva lomu a humaka kona, leswi endlaka leswaku a dya a vekela mundzuku.	20
4	Yindlu ya xithezi leyi Khomani a yi suseke eka vona yi endlile leswaku vaakatiko va muganga wa le Hlamalani va sala va lo gabaa! Leswi swi endlile leswaku nkatakwe Khanyisa a mila timpapa. A a nga chavi ku byela muakelani wa yena Miyelani, loyi a va tolovelanile tanihileswi nuna wa yena Reckson a a ri munghana wa Khomani marito lawa: 'Kasi wena <i>why</i> u nga byeli nuna wa wena a ku akela yindlu yo fana na ya mina? <i>Moes</i> yena u tirha ntirho wo antswa ku tlula wa Khomani.' Khetiwe wa vanhu a a nga dyi ro vupfa, a a pfa a byeriwa na leswaku nuna wa yena u nyika vavasati lava a hlekisanaka na vona mali, leswi endlaka leswaku a tsandzeka ku hlayisa ndyangu hi mfanelo.	25
5	Khanyisa a a byi kandzile hakunene, endzhaku ka tin'hweti tingaritingani se a a famba hi BMW X6. Khanyisa u sungurile ku va na makatla hinkwako lomu a a famba kona hikokwalaho ka leswi a a ri na nuna wa 'xiverengi'. Khomani loko a ha ku sungula ku tirha a a hamba loko a vuyile ekaya hi minkarhi yo wisa a vhakela munghana wa yena Reckson, va tidzumbela hi leti na letiya.	30

6	Reckson u sungurile ku hlamala ku cinca loku nga va kona eka munghana wa yena Khomani hikuva se a a nga ha yi ekaya ka yena loko a vuyile, a a to twa hi mavarivari ya leswaku a a ri kona kambe se u tlherile. Ku cinca loku a ku hlamarisangi Reckson ntsena, hinkwavo lava a a hamba a burisana na vona loko a vuyile a a nga ha va tshineleli.	35
7	Vanhu a vo vona hi ku xonga ka leswi humelelaka endyangwini wa ka Hohloza, va tlhela va hlamarisiwa hi mimovha leyi se a a njirimuka hi yona. Lexi a xi va hlamarisa ngopfu a ku ri mhaka ya leswaku ntirho lowu a a tirha wona le malahleni a wu nga yelani na leswi a va swi vona.	40
8	Siku rin'wana loko Khomani a ri eka masiku yo wisa ekaya, ku vula ka yena, ku fikile movha wa maphorisa. Lava va swi voneke va hlamarisiwile hi talelo ra maphorisa lawa. Endzhaku ka kwalomu ka tiawara timbirhi maphorisa ma voniwile ma huma na Khomani, se ti rhosile ma famba na yena.	45
9	Nsati wa Khomani, yena Khanyisa, u hlamuserile muakelani wa yena Khetiwe leswaku maphorisa a ma ri eku secheni emutini hikuva ku na vanhu va mavondzo lava tsandzekeke ku tikhoma hi hluvukelo leri ra xihatla ra Khomani kutani va ya hefemula exitichini xa maphorisa xa le kusuhi. Loko Khanyisa a landzelerile maphorisa ku ya exitichini, u kumile mhaka ya leswaku Khomani hi yena murhangeri wa ntlawa lowu a wu dlayetela timhelembe entangeni wa swiharhi wa Xikimu National Park no xavisa timhondzo ta tona.	50 55
10	Endzhaku ka ku voniwa nandzu, Khomani u gweviwile ku tshama malembe ya khumentlhanu ekhotsweni. Mimovha hinkwayo leyi a yi ri ekaya ka yena yi tekiwile yi ya vekiwa exitichini xa maphorisa. Kusukela loko a khomiwile, vatswari va yena, Khanyisa na vana a va nga ha tiphini hikuva a ku nga ha ri na loyi a a ta va hlayisa.	60

[Xitshuriwa xa vutitumbuluxeri]

NA

XITSHURIWA XA B

[Xifaniso xi huma eka webusayiti ya www.photosearch.co.za]

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A

- 1.1 Xana Khomani a a dyondza eka xikolo xihi? (1)
- 1.2 Xana mali leyi Khomani a akeke hi yona yindlu leyi nga hlamarisa vanhu a a yi kuma kwihi? (1)
- 1.3 Lexi nga endla leswaku nhloko ya xikolo a lava ku ba Khomani ku kala a tshika xikolo hileswi ...
- Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi:
- A a a bile mudyondzikulobyе.
- B a a bile mudyondzisikulobyе.
- C a a xwile exikolweni.
- D a a nga tsalangi ntirhokaya. (1)
- 1.4 Tshaha xivulwa lexi kombaka leswaku ntirho lowu Khomani a a tirha wona eWitbank a wu nga nyawuli. (1)
- 1.5 I yini lexi a xi endla leswaku Khanyisa a nga nyumi ku tikukumuxa hi leswi nuna wa yena a a n'wi endlela swona? (2)
- 1.6 Mutsari u hi lemukisa yini hi xitshuriwa lexi mayelana na swiendlo swa Khomani? (2)
- 1.7 Nyika nhlamuselo ya xivulwa lexi landzelaka:
- Miyelani wa vanhu a a nga dyi ro vupfa. (2)
- 1.8 U vona onge xivangelo xo va maphorisa ma yile hi xitalo ekaya ka Khomani hi xihi? (2)
- 1.9 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka xitshuriwa lexi? (2)
- 1.10 Ku nga va ku ri yini lexi susumeteke leswaku Khomani a tinghenisa eka vugevenga ku ri leswaku a a ri na wona ntirho? (2)
- 1.11 Hi ku vona ka wena, i yini lexi a xi endla leswaku Khomani a nga ha swi tsakeli ku tihlanganisa na vanghana va yena tanihileswi a a swi endlisa xiswona ekusunguleni? (2)
- 1.12 Loko Khomani a a ri munghana wa wena, a wu ta n'wi tsundzuxa yini mayelana na swiendlo swa yena swa vugevenga endzhaku ka loko a humile ekhotsweni? (2)

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA B

- 1.13 Hi xihi xifaniso xa le miehleketsweni lexi xifaniso lexi nga eka xitshuriwa xa B xi ku tselaka xona? (2)
- 1.14 I yini lexi nga endliwaka ku sirhelela timhelembe leti nga eka xitshuriwa xa B ku papalata xiyimo lexi ti nga eka xona? (2)
- 1.15 Hi swihi leswi mintanga ya swihari yi vuyeriwaka hi swona loko timhelembe ti hlayisiwile hi mfanelo? (2)

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A NA XA B

- 1.16 Hi kwihi ku yelana loku nga kona exikarhi ka xitshuriwa xa A na xitshuriwa xa B? (2)
- 1.17 Kombisa ku hambana loku nga kona exikarhi ka xitshuriwa xa A na xitshuriwa xa B. (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2: KU KOMISA HI MARITO YA WENA N'WINI**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka lexi nge: 'Switandzhaku swo nwa byalwa' kutani u tsala nkomiso/nkatsakanyo lowu kombisaka switandzhaku leswi vangiwaka hi ku nwa byalwa.

LEMUKA: U languteriwa ku endla leswi landzelaka:

1. Komisa hungu leri hi marito lama nga hundziki **90** u kombisa **switandzhaku leswi vangiwaka hi ku nwa byalwa.**
2. Tirhisa swivulwa leswi heleleke swa wena n'wini kambe u nga onhi mongo wa xitshuriwa.
3. U languteriwa ku tsala nkomiso/nkatsakanyo wa wena hi ndlela ya ndzimana kambe u katsa timhakankulu ta nkombo (7).
4. A wu fanelangi ku tsala nhlokomhaka eka nkomiso/nkatsakanyo wa wena.
5. Kombisa nhlayo ya marito emakumu ka nkomiso/nkatsakanyo wa wena.

XITSHURIWA XA C**SWITANDZHAKU SWO NWA BYALWA.**

Byalwa byi endleriwile vanhu lavakulu leswaku va nwa, va tihungasela na ku phyuphyisa miehleketo ya vona. Mfumo wu ringeta hi tindlela hinkwato ku lawula manwelo ya byalwa hi ku tlakusa nxavo wa byona lembe rin'wana na rin'wana. Vana va malembe ya le hansi ka khumenhungu va kukutlela byalwa loko ri xile hambileswi nawu wa Afrika-Dzonga wu alanaka na swona. Leswi swi endla leswaku va onhakeriwa hi vumundzuku bya vona.

Hambiloko byalwa byi ri na switandzhaku swo tala, vanhu vo tala a va byi tshiki. Van'wana va heleriwa hi mintirho hi ku xwa loko va nwile. Va ngenhisa na madokodela emiringweni yo va tsalela mapapila ya vuxisi bya leswaku a va vabya. Byongo bya munhu bya karhala ku tirha hi mfanelo hikokwalaho ka byona. Byalwa byi vanga mavabyi yo hambanahambana yo fana na ya xivindzi, laha munhu a hetelelaka a pfimba khwiri, ivi a lumbeta valoyi kasi noyinkulu i byalwa lebyi a byi tsitsingelaka.

Vatatana lava nwaka va tirhisa mali yo tala eka byalwa, leswi endlaka leswaku va holova na vasati va vona kutani mindyangu ya vona yi fayeka. Hambiswiritano va kona vaxisati lava phikizanaka na vaxinuna hi ku nwa byalwa va nga ri na mhaka leswaku vanhu van'wana va va tekisa ku yini. Minkarhi yin'wana a va vileli na ku etlela lomo va heta masiku yo tala va nga swi tivi leswaku vana va vona va etlela va dyile yini. Va hetelela va tirhela vaxavisi va byalwa va endlaka ku hakeriwa hi byona hi ku pfumala mali yo xava.

Nhlayo ya le henhla ya vaxisati lava pfinyiwaka no dlayiwa i ya lava va vaka va pyopyiwile. Vana lava vatswari va vona va tinyiketeleke ebyalweni va va na ntshikelelo wa miehleketo hikuva minkarhi yin'wana vatswari lava va holova na ku lwa emahlweni ka vona.

Lexi nga pfunaka i ku va vanhu va lemuka khombo leri va nga tikumaka va werile eka rona hikokwalaho ka byalwa kutani va cinca mahanyelo ya vona. Mfumo na wona wu fanele wu pfuneta ku herisa xiyimo lexi hi ku nghenelela ku ponisa vana lava khumbekaka hikokwalaho ka xiyimo lexi.

[Xitshuriwa xa vutitumbuluxeri]

XIYENGE XA C: SWIAKI NA MILAWU YA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3: XINAVETISO**

Hlaya xinavetiso lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA D

**BINDZU RO BASISA RA
TIPFUXE**

Bindzu ri ri roxe emisaveni hinkwayo leri pfunaka leswaku tindlu ti ku vangavanga! Ku tinghenisa eka rona u tshoveriwa tiphesente ta makumentlhanu ta mali ya tsariso. U tshama u ri vona kwihi bindzu ro tano? U tshama u ri vona kwihi bindzu ro tano? Tiendlele vutomi!

[Xifaniso lexi xi huma eka webusayiti ya www.buildacleaningbusiness.com]

- 3.1 Xana vuxokoxoko byo ngenela bindzu leri navetisiwaka eka xinavetiso lexi nga laha henhla u nga byi kuma kwihi? (1)
- 3.2 Tshaha xivulwa lexi humelerisaka ririmi ro tlhontlha vanhu leswaku va tinghenisa eka bindzu leri. (1)
- 3.3 Hi wihi nkoka wa ku va ku ri na 'vangavanga!' eka xitshuriwa xa xinavetiso lexi? (2)
- 3.4 Rito 'basisa' eka xinavetiso ri wela eka marito lama tsariweke hi fonto leyikulu leyi tikisiweke. U vona onge xivangelo ku nga va ku ri yini? (2)
- 3.5 Kombisa mboyamelatlhelorin'we lowu humelerisiwaka hi xinavetiso lexi. (2)
- 3.6 Xana xinavetiso lexi xi kongomisiwile eka vamani? (2)

[10]

XIVUTISO XA 4: KHATHUNI

Xiya khathuni leyi landzelaka hi vukheta kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka yona.

XITSHURIWA XA E

[Xifaniso lexi xi huma eka webusayiti ya www.cartoonstock.com]

- 4.1 Boxa vito ra ndhawu laha swimunhuhatwa leswi swi nga kona. (1)
- 4.2 Hi rihi hungunkulu leri humelerisiwaka hi khathuni leyi? (2)
- 4.3 Hlamusela leswi xivulwa lexi nge: 'Va ta sala va lo gabaa', xi vulaka swona ku ya hi khathuni leyi. (2)
- 4.4 Ximbyarumbyaru lexi nga eka ximunhuhatwa xa nomboro ya 1 xi kombisa yini? (2)
- 4.5 U nga vula yini hi ximunhuhatwa xa nomboro ya 2 mayelana na leswi xi nga eku swi endleni? (2)
- 4.6 Kombisa ku hambana loku nga kona exikarhi ka swimunhuhatwa swa nomboro ya 1 na 4 mayelana na maendlelo ya swona eka swichayachayana leswi swi chayaka swona. (1)

[10]

5.4 Hlawula nhlamulo yin'we eka tinhlamulo leti nga laha hansi leyi nga ta hetisa xivulwa lexi landzelaka:

Loko mutsari a ku: ' ... loko ntlawa wa vaakatiko lowu kunguhateke ku n'wi yela ka ha ri mixo ekaya ka yena leswaku wu ya n'wi dyondzisa vanhu' u vula leswaku ntlawa wa vaakatiko wu n'wi yele ka ha ri mixo leswaku wu ya n'wi ...

A nghenisa tlilasi.

B byela hi tinxaka ta vanhu.

C ba swinene.

D hlamusela hi ta vanhu.

(1)

5.5 Sungula xivulwa lexi landzelaka hi riviti leri tikisiweke.

Mulwisi ku va ku ri yena **Majavalatana**.

(1)

5.6 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka tlhelo ra nandzulo.

Va lukile kungu ro n'wi tshikisa swiendlo leswi.

(1)

5.7 Xana xivulavulelo lexi tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi a wu ta xi tirhisa loko swi te yini?

Majavalatana **a a rahiwile xifuva hi mbhongolo** hakunene.

(1)

5.8 Loko mutsari a ku: 'Hi ku lwisa vanhu emugangeni wa ka Mencisi a a nga ri na ntangha' u vula yini?

(1)

5.9 Titumbuluxele xivulwa hi rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi, lexi nga eka ntila wa 4 laha henhla ku humelerisa nhlamuselo yo hambana na leyi nga eka xivulwa lexi.

U yisiwile ko **tala** endhuneni.

(1)

5.10 Mabumabumeri lama tikisiweke ya endla leswaku swivulwa leswi nga laha hansi swi va na tinhlamuselo to hambana. Hi kwihi ku hambana ka kona?

Yhii, timhaka ta **lavambirhi** a ndzi ti ngheni mina!

Kun'wana na kun'wana laha ku kumekaka vanhu **vambirhi** va ri eku lweni, mulwisi ku va ku ri yena Majavalatana.

(1)

[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30
NTSENGO HINKWAWO: 70